

РОЗДІЛ III

Археологія. Музеєзнавство. Пам'яткознавство

УДК 904-048.445"654"(477.82)

Тарас Верба

Спроба класифікації пам'яток археології ранньомодерного часу на Волині

У статті розглянуто питання класифікації пам'яток археології ранньомодерного часу. Висвітлено основні способи класифікації, прийняті в археологічних школах різних країн. Перераховано типи пам'яток XVI–XVIII ст., які трапляються на території Волинської області, та здійснено спробу їх класифікації.

Ключові слова: археологія, пам'ятка, ранньомодерний час, класифікація, Волинь.

Постановка наукової проблеми та її значення. Серед об'єктів археологічної спадщини найчисленнішою групою є пам'ятки, які хронологічно належать до ранньомодерного часу. Попри це, лише незначна частина з них перебуває під охороною держави. Для створення загальної електронної бази пам'яток археології ранньомодерного часу, а також для постановки на облік в органи охорони культурної спадщини потрібно провести їх класифікацію. Інформативною базою для групування стане здійснена у 2013–2016 рр. автором робота зі збирання інформації та пошуку пам'яток археології XVI–XVIII ст. на території Волинської області.

Мета статті – ознайомившись з основними способами систематизації пам'яток археології, а також на основі відомого автору матеріалу спробувати створити класифікаційну модель, яка найкраще відповідатиме типам пам'яток археології XVI–XVIII ст., що трапляються на території Волині

Аналіз досліджень цієї проблеми. В археології існує широке розмаїття класифікацій як артефактів, так і цілих археологічних комплексів. На цей момент немає єдиної системи розподілу матеріалу у зв'язку з широким спектром завдань різних класифікацій. Опис та визначення основних способів групування матеріалу в археології є темою окремого дослідження, тому коректніше буде розглянути різні класифікаційні схеми, направлені саме на систематизацію пам'яток.

Б. Фаган запропонував чотири основні критерії для класифікації об'єктів археологічної спадщини: 1) за археологічним контекстом; 2) за змістом артефактів; 3) за географічним положенням; 4) за змістом артефактів, зв'язаним із функціональним призначенням [11, с. 159].

Учені О. С. Амальрик і О. Л. Монгайт розробили класифікацію пам'яток за двома показниками: змістом та призначенням. Усі пам'ятки поділено на 11 груп: поселення та окремі житла, поховання, гірські промисли та майстерні, святилища, печери, гідротехнічні споруди, поля землеробства, дорogi, укріплені лінії, петрогліфи, окремі знахідки [1, с. 144].

Інакше підійшли до цього питання О. О. Мартинов і Я. А. Шер. Науковці створили класифікацію археологічних пам'яток, за якою виокремлено вісім типів: поселення, поховання, пам'ятки виробничої діяльності, скарби, архітектурні пам'ятки, пам'ятки образотворчого мистецтва, кам'яні скульптури й петрогліфи, підводні пам'ятки [9, с. 5–13].

Доречно буде розглянути класифікацію Л. С. Клейна, яка розроблена за основними видами людської діяльності та способами археологізації решток життєдіяльності давнього населення. На основі своєї системи координат ученим сформовано 18 категорій: 1) поселення, які загинули; 2) спеціалізовані табори; 3) віджилі поселення; 4) могильники й поховання; 5) скарби; 6) жертвоприношення; 7) смітники та звалища; 8) відхожі місця й копроліти; 9) споруди оборонного, іригаційного та

транспортного характеру; 10) святилища й культові споруди; 11) гірські промисли; 12) майстерні; 13) затонулі кораблі; 14) місця битв; 15) культові місця; 16) поля давнього землеробства; 17) дороги; 18) окремі знахідки [8, с. 113].

У європейській практиці одним з основних варіантів групування є система, описана Д. Лавецькою, за якою критерієм поділу обрано функціональне призначення пам'ятки. Така класифікація передбачає поділ на вісім типів: поселення, оборонні споруди, культові місця, місця видобутку сировини, могили та цвинтарі, залишки місць землеробства, комунікацій, скарби [12, с. 83].

В Україні в пам'яткоохоронній діяльності використовуються різні класифікації. Однією з найновіших є система, розроблена працівниками Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини. За цією класифікацією виокремлено п'ять видів пам'яток археології: поселення, оборонні лінії, культові місця, могильники, виробничі центри.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Усі вищевикладені класифікації створювалися як універсальні. Їхні розробники намагалися охопити всі археологічні періоди й усі види пам'яток. Кінцевою метою цього дослідження є систематизація пам'яток лише одного історичного періоду на обмеженій території, унаслідок чого спектр типів пам'яток стає вузьким. А особливості періоду, що розглядається, визначають специфіку класифікації. Мається на увазі наявність значної кількості писемних джерел, які можуть пояснити призначення пам'яток. Саме тому, класифікуючи, доречно розглядати пам'ятки за першочерговою функцією, яку вони виконували в тогочасному суспільстві. Такому підходу відповідає функціональна класифікація. Вона, як зазначав В. С. Бочкар'єв, являє собою групування об'єктів за їх основним призначенням (стереотипним, санкціонованим культурою діапазоном дій). Зазвичай, найбільш загальні групи у функціональній класифікації прийнято називати категоріями [7, с. 22]. Найповніше, на думку автора, визначення терміна категорії дав Г. О. Федоров-Давидов. Згідно з ним, категорія – це група предметів, які подібні за своїм функціональним призначенням і можуть вільно замінити одне одного на практиці [7, с. 52]. Остання дефініція є дуже цінною, оскільки дасть змогу перевірити коректність класифікації, розробленої в ході дослідження.

Для поділу пам'яток на категорії потрібно відібрати їхні основні функції в ранньомодерному суспільстві, які стануть визначальними. Слід чітко розуміти, що функція – це таке відношення частини до цілого, при якому саме існування або який-небудь вид прояву частини забезпечує існування або яку-небудь форму прояву цілого [4]. Якщо застосувати це визначення до пам'яток ранньомодерного періоду, то «частиною» виступають самі нерухомі об'єкти археологічної спадщини, а «цілим» – соціум того часу. Виникає питання, які головні функції виконували пам'ятки.

Для існування соціуму необхідні певні умови, одна з найважливіших – це наявність місць проживання та, як наслідок, місця упокоєння померлих людей. Тогочасне суспільство змушене було дбати про свою безпеку, створюючи укріплення. Важливе місце в соціумі відіграє задоволення матеріальних (місця виготовлення необхідних виробів) та духовних потреб (культові місця). Отже, можна виділити такі функції пам'яток: поселенська, поховальна, сакральна, оборонна й господарська. Цього буде достатньо для створення пробного набору функцій.

Маючи писемні згадки про призначення пам'яток і набір із п'яти функцій, які стануть визначальними при класифікації, можна розділити наявний матеріал на категорії.

Перша категорія визначена за поселенською функцією. У неї потрапляють міста, селища, окремі житла. Частина з цих пам'яток виконувала також дуже важливу на той час оборонну функцію, тому варто всередині категорії провести розподіл на два типи: укріплені й неукріплені об'єкти. До укріплених належать міста, замки, укріплені дворища, до неукріплених – села та садиби.

Друга категорія – некрополі, які виконували поховальну функцію. Основні види некрополів ранньомодерного часу – це інгумаційні кладовища та аналогічні за формою захоронення поодинокі могили. Часто кладовища й могили локалізуються в межах населених пунктів чи біля сакральних споруд, але їх можна простежити в просторі через чітко відокремлену територію.

Третя категорія виокремлена за сакральною функцією. До неї увійшли такі види пам'яток: храми різних конфесій, каплиці, монастирі. Останні мають свою специфіку, оскільки виконували й поселенську функцію. Та насамперед монастирі були сакральними спорудами й виконували роль духовного осередку на місцевості. Тому раціонально буде віднести їх до третьої категорії. Сакральні пам'ятки поділяються на два типи – укріплені й неукріплені.

Четверта категорія визначена за господарською функцією. Умовно її можна назвати категорією локальних господарських комплексів. До неї входять корчми, греблі, митниці, пристані, майдани, майстерні, млини та ін. Оскільки всі комплекси мають господарське призначення, а під час дослідження чітко можуть бути локалізовані й відмежовані від пам'яток іншого типу, то доцільним буде розглянути їх як окрему категорію. Господарські комплекси поділяються за типами на виробничі та невиробничі. До перших відносять такі види, як майдани, майстерні, млини. Другий тип уключає корчми, митниці й ін.

П'ята категорія – скарби, які виконували функцію зберігання цінностей. Скарби не можна віднести до жодної іншої категорії, тому їх варто розглядати як самостійну одиницю. Це запропонували ще О. О. Мартинов і Я. А. Шер [9, с. 10]. Хоча матеріалу, який можна прив'язати до точного місця й подій, є досить мало, але з нього можна отримати інформацію про товарообіг, ювелірну справу, обіг грошей різних країн на теренах Волині.

Як указано вище, при адекватній функціональній класифікації всі складові категорії мають вільно замінити одне одного. Для оцінки розробленої системи потрібно розглянути взаємозамінюваність видів пам'яток за категоріями.

Перша категорія включає такі види пам'яток, як міста, села, замки, укріплені двори, садиби. Усі вищеназвані види могли замінювати одне одного в основній функції, обраній для класифікації, оскільки слугували передусім для проживання людей. Друга категорія включає два види поховальних комплексів, які існували з єдиною метою – упокоєння решток померлих. Функціонально вони можуть вільно замінювати один одного. Сакральні пам'ятки мають яскраво виражену культову функцію. Як храми, так і монастирі й каплиці першочергово призначалися для проведення богослужінь та релігійних обрядів. Їх можна було здійснювати в кожному з цих видів пам'яток. Категорія локальних господарських комплексів охоплює коло пам'яток із широким колом призначення. Єдине, що їх об'єднує, – це неодмінна участь в економічно-господарському процесі краю. Остання категорія, скарби, має монотипний склад, тому не потребує перевірки. Отже, виокремлені види пам'яток були розділені за категоріями, а їх складові є взаємозамінюваними. Це підтверджує коректність обраних для класифікації функцій.

Часто пам'ятки різних категорій можуть поєднуватися в одну зв'язану систему. Так, наприклад, містечко Торчин уключало значну кількість поселенських, сакральних, господарських комплексів. Тому окремо від функціональної класифікації пам'ятки потрібно розділити на ієрархічні рівні за складністю. Ця ідея не є новою, такий метод використовувало багато вчених [2, с. 35–36; 4, с. 38–39].

Об'єкти археологічної спадщини ранньомодерного часу Волині можна поділити за складністю на три рівні:

- 1) простий комплекс – один археологічний об'єкт із набором артефактів (житло, могила й т. ін.);
- 2) складний комплекс – кілька однотипних об'єктів, які утворюють одну спільність (некрополі) або один основний об'єкт, навколо якого базуються допоміжні (садиби, укріплені двори);
- 3) комбінований комплекс – пам'ятка, яка включає спільність простих і складних комплексів (місто, село, замок).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Результатом проведеного дослідження пам'яток ранньомодерного часу Волині є їх класифікація. За головний критерій поділу обрано функціональне призначення, на основі якого пам'ятки поділено на п'ять категорій: поселення, поховання, сакральні пам'ятки, локальні господарські комплекси, скарби. Крім того, створено рівневу систему пам'яток згідно з їх складністю. Потрібно зазначити, що вперше проведено спробу систематизації об'єктів археологічної спадщини ранньомодерного часу на території Волинської області для подальшої пам'яткоохоронної та наукової роботи.

Джерела та література

1. Амальрик А. С. В поисках исчезнувших цивилизаций : очерки археологии / А. С. Амальрик, А. Л. Монгайт. – Москва : Изд-во Академии наук, 1959. – 312 с.
2. Археология СССР. – Т. 15 : Древняя Русь. Город. Замок. Село / ред. Б. А. Колчин. – Москва : Наука, 1985. – 431 с.
3. Археология доби українського козацтва XVI–XVIII ст. / Телегін Д. Я. (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свєшніков та ін. – Київ : ІЗМН, 1997. – 336 с.
4. Бочкарев В. С. К вопросу о системе основных археологических понятий / В. С. Бочкарев // Предмет и объект археологии и вопросы методики археологических исследований : материалы симпозиума / ред. В. М. Массон, В. Н. Боряз. – Ленинград, 1975. – С. 34–42.

5. Гарден Ж. К. Теоретическая археология / Ж. К. Гарден. – Москва : Прогресс, 1983. – 297 с.
6. Гріффен Л. О. До питання про класифікацію об'єктів історико-культурної спадщини / Л. О. Гріффен // Треті Зарембівські читання : зб. наук. праць. – Київ, 2011. – С. 17–27.
7. Классификация в археологии / отв. ред. Е. М. Колпаков. – Санкт-Петербург : ИИМК РАН, 2013. – 248 с.
8. Клейн Л. С. Археологические источники : учеб. пособие / Л. С. Клейн. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1978. – 120 с.
9. Мартынов А. И. Методы археологического исследования / А. И. Мартынов, Я. А. Шер. – Москва : Высш. шк., 1989. – 223 с.
10. Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України» / автори й упоряд. Л. О. Гаврилюк, В. О. Горбик (кер.), Г. Г. Денисенко, С. І. Кот, Е. М. Піскова, П. І. Скрипник, Л. Д. Федорова. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 272 с.
11. Фаган Б. Археология. В начале / Б. Фаган, К. ДеКорс. – Москва : Техносфера, 2007. – 592 с.
12. Ławecka D. Wstęp do archeologii / Dorota Ławecka. – Warszawa ; Kraków : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003. – 205 с.

Верба Тарас. Попытка классификации памятников археологии раннемоделного времени на Волыни. В статье решается вопрос классификации памятников археологии раннемоделного времени. Рассмотрены основные классификационные системы, принятые в археологических школах разных стран. Перечисляются основные типы памятников XVI–XVIII вв., которые встречаются на территории Волынской области, и проводится попытка их классификации. Учитывая, что по истории раннемоделного времени осталось значительное количество письменных источников, которые часто содержат информацию о назначении и сути памятников, для систематизации была избрана функциональная классификация. Выбранная схема предусматривает разделение на пять категорий (поселения, некрополи, сакральные памятники, локальные хозяйственные комплексы, сокровища), которые делятся на типы, последние, в свою очередь, – на виды. Кроме этого, создана иерархическая модель, которая разделяет памятники по уровням сложности. Результаты исследования можно использовать как в археологии, так и в памятникоохранной деятельности.

Ключевые слова: археология, раннемоделное время, памятник, классификация, Волынь.

Verba Taras. An Attempt of Classification Early Modern Period Archaeological Monuments in Volyn Region.

The article is focused on the question of classification early modern period archaeological monuments. The author highlights the major classification systems adopted in archaeological schools in different countries. The main types of monuments of XVI–XVIII centuries, which are found in Volyn oblast were listed and was carried an attempt of their classification. Considering that the history of early modern period remained a significant number of written sources which often contain information about the purpose and nature of monuments, it was chosen functional classification for systematization. The chosen scheme provides for division into five categories (settlements, cemeteries, sacred monuments, local economic complexes, treasures), which are divided into types, the latter, in their turn, are divided into kinds. Also a hierarchical model that divides the monuments according to their complexity was created. Results of the research can be used in archaeology and monument protection activity.

Key words: archaeology, early modern period, monument, classification, Volyn.

Статтю подано до редколегії
09.04.2017 р.

УДК 904:7(1=477.82+483.41)«18/19»

Світлана Гаврилюк

Обговорення на археологічних з'їздах Російської імперії питань збереження історико-культурної спадщини Холмщини й Підляшшя

У статті проаналізовано матеріали загальноросійських археологічних з'їздів останньої третини XIX – початку XX ст., у яких розглянуто проблематику збереження пам'яток історії та культури Холмщини й Підляшшя. Підкреслено роль цих наукових зібрань, що проводилися з ініціативи Московського археологічного товариства, особливо у вивченні, збереженні та популяризації історико-культурної спадщини різних регіонів Російської імперії. Установлено, що на археологічних з'їздах оприлюднювалися відомості насамперед про археологічні й